

Zakaz dyskryminacji ze względu na wyznanie w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

„Wolność myśli, sumienia i religii” w systemie ochrony praw człowieka Rady Europy

Od samego początku, kiedy rozpoczęto prace nad Europejską Konwencją o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, było jasne, że wolność wyznania winna znaleźć się w katalogu fundamentalnych praw chronionych przez Konwencję¹. Początkowo ochronie na mocy tej konwencji podlegać miała „wolność religijna”, jednak wraz z postępem prac redakcyjnych postanowiono użyć zapożyczanego z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka terminu wolności „myśli, sumienia i religii”². Intencją twórców konwencji było, „kiedy to możliwe”, odwoływać się do Powszechnej Deklaracji, jako że ta stanowiła pierwszy dokument gwarantujący poszanowanie tych praw i wolności³. Konwencja ta, podobnie z resztą jak Powszechna Deklaracja, wywodzi istnienie prawa do wolności myśli, sumienia czy też religii z prawnonaturalnej koncepcji zakładającej istnienie przyrodzonych i niezbywalnych wolności człowieka⁴. Oznacza to, że wolności te, jako że (nierozzerwalnie) związane są z osobą ludzką, istnieją niezależnie od prawa stanowionego. Są więc jedną z cech, które określają istotę ludzką⁵.

¹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wartości*, Lublin 2004, s. 51.

² M. Freeman, *Prawa człowieka*, Warszawa 2007, s. 49.

³ A. Przyborowska-Klimczak, *Europejski system ochrony praw człowieka*, RNP 1–2 (1991–1992), s. 132.

⁴ K. Warchałowski, *op. cit.*, s. 55.

⁵ M. Piechowiak, *Wolność religijna – aspekty filozoficzno-prawne*, Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju, 1996, nr 3, s. 12.

Wolność ta stanowi zdaniem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka⁶ również jedną z podstaw społeczeństwa demokratycznego, która jest istotna również dla ateistów czy agnostyków, ponieważ w takim społeczeństwie wiele religii może istnieć obok siebie przy zapewnieniu wzajemnego ich poszanowania⁷. Jako elementy tej wolności Konwencja wymienia „(wolność) zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne”⁸.

Ochrona tych praw i wolności na gruncie Konwencji wzmocniona jest dodatkowo przez jej art. 14, który zakazuje dyskryminacji (w tym ze względu na religię) w ich korzystaniu⁹. Wydawać by się mogło, że charakterystyczną cechą tak ujętego zakazu dyskryminacji jest jego powiązanie z prawami gwarantowanymi przez Konwencję. Oznaczałoby to, że ów zakaz nie ma charakteru samoistnego i musi być stosowany wtedy, kiedy miało miejsce pogwałcenie jednego z materialnych przepisów Konwencji. Trybunał jednak trochę inaczej interpretuje art. 14, niż wynikałoby to z uprzednio przytoczonej interpretacji językowej przepisu¹⁰. ETPCz w swoim orzecznictwie stoi na stanowisku, że artykuł ów jest autonomiczny w zakresie stosowania, nie będąc jednocześnie niezależny, a więc ma charakter uzupełniający¹¹. Oznacza to, że naruszenie art. 14 nie musi koniecznie oznaczać naruszenie któregoś z przepisów Konwencji¹².

⁶ Orzeczenie *Buscarini i inni v. San Marino*, 18.02.1998 r., skarga 24645/94, RJD 1998-VII, § 43.

⁷ C. Mik, *Koncepcja normatywna europejskiego prawa praw człowieka*, Toruń 1994, s. 65.

⁸ P. Hofmański (red.), *Europejska Konwencja Praw Człowieka*, Kraków 1997, s. 48.

⁹ Także art. 1 Protokołu nr 12; por. M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2009, s. 536.

¹⁰ L. Leszczyński, B. Liżewski, *Ochrona praw człowieka w Europie. Szkic zagadnień podstawowych*, Lublin 2008, s. 127.

¹¹ Por. orzeczenia: *Schmidt v. Niemcy*, 18.07.1994 r., skarga 13580/88, *Van der Musselle v. Belgia*, 23.11.1983 r., skarga 8919/80.

¹² A. Rogalska, *Generalna klauzula antydyskryminacyjna w europejskim ochronie praw człowieka*, [w:] *Materiały z Konferencji Naukowej „Aktualne problemy w realizacji praw człowieka na arenie międzynarodowej, krajowej i regionalnej”*, Poznań 2005, s. 113.

Znacznie bardziej kontrowersyjna jest kwestia związana z ograniczeniem wolności wyznania. Podstawową sprawą jest tutaj dokonanie rozgraniczenia między wolnością „myśli, sumienia i religii” a czymś, co można by nazwać z pewnym uproszczeniem jej uzewnętrznianiem¹³. Konwencja stanowi, że „wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia, moralności lub ochronę praw i wolności innych osób”¹⁴. Żadne z ograniczeń nie dotyczy oczywiście samej wolności myśli, religii czy sumienia oraz prawa do zmiany przekonań, które są „wewnętrzna” sprawą każdego, i tutaj żadnych ograniczeń być nie może, ale skupiają się one jedynie na pewnych aspektach związanych ze swobodą ich manifestowania¹⁵. Kwestię regulacji i wprowadzania ewentualnych ograniczeń w tym zakresie pozostawiono więc państwom, wyznaczając jednocześnie standardy, które te regulacje państwowe muszą spełniać, żeby pozostawały zgodne z Europejską Konwencją Ochrony Praw Człowieka¹⁶.

Ze względu na specyfikę materii zagadnienia związane z szeroko pojętą wolnością wyznania doczekały się bogatego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Zobaczmy zatem, jak strasburski trybunał podchodzi do zagadnień związanych z religią (oraz przekonaniem) na przykładzie jego najważniejszych orzeczeń.

¹³ A. Florczak, B. Bolechow (red.), *Prawa i wolności I i II generacji*, Toruń 2007, s. 209.

¹⁴ K. Motyka, *Prawa Człowieka. Wprowadzenie. Wybór źródeł*, Lublin 2004, s. 171. W polskim tekście (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284) pojawia się zwrot „przewidziane przez ustawę”, będący tłumaczeniem użytego w tekście pierwotnym: *prescribed by law, prévues par la loi*, który, co z resztą potwierdza orzecznictwo ETPCz, należałoby raczej przetłumaczyć jako „przewidziane przez prawo”.

¹⁵ Raport w sprawie *Darby v. Szwecja*, 9.05.1989 r., skarga 11581/85, § 44: „(...) Paragraph 2 of Article 9 (Art. 9-2) only permits limitations of the freedom to manifest one’s religion. Consequently, under Article 9 para. 1 (Art. 9-1), a Contracting State is obliged to respect everyone’s general right to freedom of religion and that right may not be restricted (...)”.

¹⁶ A. Bisztyga, *Europejski Trybunał Praw Człowieka*, Katowice 1997, s. 153.

Ochrona wolności wyznania – najważniejsze orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Mimo że orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw człowieka nie stanowią formalnie precedensów, to jednak najważniejsze sprawy (*landmark cases*) mają kluczowe znaczenie, dlatego że ze względu na autorytet Trybunału wskazują, jak interpretowana ma być Konwencja i jaki standard ochrony prawnej powinny gwarantować przepisy krajowe¹⁷. Skupmy się zatem na najważniejszych zagadnieniach związanych z szeroko pojętą wolnością wyznania w kontekście zajmujących się nimi orzeczeń Europejskiego Trybunału praw człowieka.

Na początku warto zaznaczyć, że sam użyty w Konwencji termin „wolność myśli, sumienia i wyznania” nie doczekał się swojej definicji¹⁸. Na potrzeby tej pracy, która zajmuje się przede wszystkim kwestiami związanymi z „wyznaniem”, można pokusić się o pewne uściślenie tego terminu. Orzecznictwo strasburskiego Trybunału zdaje się reprezentować koncepcje „religii, która da się zidentyfikować” (*identifiable religion*)¹⁹. Również jako religię w rozumieniu wolności gwarantowanej w art. 9 należy rozumieć brak identyfikacji z jakimkolwiek wyznaniem (ateizm, agnostycyzm)²⁰. W orzecznictwie Trybunału

¹⁷ G. Michałowska, *Ochrona praw człowieka w Radzie Europy i w Unii Europejskiej*, Warszawa 2007, s. 171. „Na temat precedensowego charakteru orzeczeń sądów międzynarodowych por.: M. Balcerzak, *Zagadnienie precedensu w prawie międzynarodowym praw człowieka*, Toruń 2008.

¹⁸ Por. M. Piechowiak, op. cit., s. 7 i n.

¹⁹ B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2005, s. 326.

²⁰ Por. orzeczenie *Alexandridis v. Grecja* z 21.02.2008 r., skarga 19516/06, § 32: „Si la liberté de religion relève d’abord du for intérieur, elle implique également celle de manifester sa religion individuellement et en privé, ou de manière collective, en public et dans le cercle de ceux dont on partage la foi. Par ailleurs, la Cour a déjà eu l’occasion de consacrer des droits négatifs au sein de l’article 9 de la Convention, notamment la liberté de ne pas adhérer à une religion et celle de ne pas la pratiquer (voir, dans ce sens, *Kokkinakis c. Grèce*, et *Buscarini et autres c. Saint-Marin*, précités)”.

pojawia się również pacyfizm, który jako filozofia (bez elementów kultu) podlega ochronie na mocy art. 9 Konwencji²¹.

Jeżeli, jak zostało już ustalone przez Trybunał, wolność wyznania stanowi jeden z fundamentów państwa demokratycznego, pojawia się kwestia, jak daleko i czy w ogóle państwo może w nią ingerować. Pierwszą sprawą jest sama „wolność myśli, sumienia i wyznania”. Ta zdaniem Trybunału, który wypowiedział się na ten temat w słynnym orzeczeniu *Kokkinakis v. Grecja*, stanowi nie tylko wspomnianą już podstawę społeczeństwa demokratycznego, ale została drogo okupiona przez wieki i w związku z tym nie da się jej oddzielić od wartości demokratycznych²². Jednakże mimo bezsporności prawa do wyznawania wybranej religii inną sprawą jest jej manifestowanie czy też ewentualne namawianie do zmiany wiary²³. Wolność bowiem jest wolnością „do”, w tym wypadku wolnego wyznania. Jednakże drugą stroną wolności jest wolność „od” – i tu mielibyśmy na myśli wszelkie formy przymusu, presji czy po prostu niepożądanych działań, nakłaniających choćby do zmiany przekonań religijnych²⁴. Trybunał stanął na stanowisku, że w społeczeństwie, gdzie różne religie funkcjonują obok siebie, w celu zapewnienia poszanowania poglądów każdej osoby pewnych ograniczeń nie da się uniknąć²⁵. Zdecydowanie niedozwolona będzie państwowa ingerencja w sferę przekonań religijnych i nacisk na ich zmianę pod groźbą na przykład utraty pracy. W swoim orzeczeniu w sprawie *Ivanova v. Bułgaria* ETPCz stwierdził, że jakakolwiek presja (wywierana przez szeroko rozumiane państwo) na zmianę poglądów lub na zaprzesta-

²¹ Por. raport w sprawie *Arrowsmith v. Zjednoczone Królestwo*, 12.10.1978 r., skarga 7050/75, DR 19/5, s. 19, par. 69.

²² Orzeczenie *Kokkinakis v. Grecja*, 25.05.1993 r., A. 260-A, § 31: „The pluralism indissociable from a democratic society, which has been dearly won over the centuries, depends on it”. Zostało to zacytowane w późniejszym orzeczeniu ETPCz *Buscarini i inni v. San Marino*, 18.02.1999 r., § 34.

²³ Por. cytowany już raport w sprawie *Darby v. Szwecja*, 9.05.1989 r., A. 187, § 44.

²⁴ Ks. H. Skowroński, *Problematyka praw człowieka*, Warszawa 2005, s. 140.

²⁵ Orzeczenie *Kokkinakis v. Grecja*, § 33: „in democratic societies, in which several religions coexist within one and the same population, it may be necessary to place restrictions on this freedom in order to reconcile the interests of the various groups and ensure that everyone’s beliefs are respected”.

nie ich manifestowania nie da się pogodzić z art. 9 Konwencji²⁶. Działanie tego typu stanowi słowami Trybunału jaskrawe (*flagrant*) naruszenie rzeczonego artykułu Konwencji, co podkreśla wagę, jaką ma kwestia wolności wyznania²⁷. Analogicznie, prawo do praktykowania swojego wyznania musi oznaczać również istnienie prawa do nieczynienia tego i co za tym idzie – istnienie zakazu wywierania nacisku na zmianę takiego postępowania. Szczególnie istotne jest to, jeżeli owa demonstracja o charakterze religijnym (a właściwie: dokonanie czynności, która w sposób jasny identyfikuje wykonującego ją z pewnym określonym wyznaniem lub jego brakiem) stanowi warunek dopuszczenia do określonych funkcji publicznych. Tego typu problem stanowił podstawę sprawy *Alexandridis v. Grecja*, gdzie ETPCz jasno wskazał, że wprowadzanie tego typu warunku jest pogwałceniem art. 9 Konwencji²⁸.

Wracając jednak do kwestii praktykowania religii, na początku należy wspomnieć o orzeczeniu *Supreme Holy Council of Muslim Community v. Bułgaria*²⁹. Odwołując się do swojego wcześniejszego orzecznictwa, Trybunał wskazał, że o ile samo posiadanie takich czy innych przekonań religijnych jest sprawą osobistą, o tyle udział w życiu wspólnoty religijnej, który jest formą manifestowania swojej wiary, podlega ochronie na mocy art. 9 Konwencji³⁰. Skoro manifestacja swoich przekonań religijnych w ramach wspólnoty podlega ochronie, to ta wspólnota musi mieć również zdaniem Trybunału odpowiednie

²⁶ Orzeczenie *Ivanova v. Bułgaria*, 12.04.2007 r., skarga 52435/99, § 80: „(...) pressuring an individual to change his religious beliefs or preventing him from manifesting them would be an interference at variance with the said Article 9”.

²⁷ Orzeczenie *Ivanova v. Bułgaria*, § 84.

²⁸ M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej...*, s. 399.

²⁹ Orzeczenie z 16.12.2004 r., skarga 39023/97.

³⁰ Orzeczenie *Supreme Holy Council of Muslim Community v. Bułgaria*, 16.12.2004 r., skarga 39023/97, § 73: „while religious freedom is primarily a matter of individual conscience, it also implies, inter alia, freedom to manifest one’s religion, alone and in private, or in community with others, in public and within the circle of those whose faith one shares. Participation in the life of the community is a manifestation of one’s religion, protected by Article 9 of the Convention”. Takiej samej ochronie podlega na przykład wspólne studiowanie tekstów i dyskusja nad nimi wykonywane przez Świadków Jehowy. Por. orzeczenia *Kuznetsov v. Rosja*, 11.01.2007 r., skarga 184/02, § 57.

warunki do działalności³¹. Biorąc pod uwagę zorganizowany charakter związków wyznaniowych, uznać trzeba, że art. 9 Konwencji powinien być interpretowany w powiązaniu z jej art. 11, który gwarantuje wolność „zgromadzenia się i stowarzyszenia się”³². Trybunał stanął na stanowisku, że nie może być pluralizmu bez obecności w życiu publicznym autonomicznych wspólnot (organizacji) wyznaniowych, a więc że ochrona owej autonomii stanowi jeden z kluczowych aspektów praw gwarantowanych w art. 9 Konwencji³³. Jest oczywiste, że państwa-sygnatariusze Konwencji są państwami świeckimi, wobec czego żaden z działających na jego terenie związków wyznaniowych nie ma charakteru religii państwowej³⁴. Oczywiście, na przykład w konstytucjach Grecji czy Irlandii³⁵ znajdują się odwołania do religii, to jed-

³¹ Orzeczenie Supreme Holy Council of Muslim Community v. Bułgaria, § 73: „(...) Participation in the life of the community is a manifestation of one’s religion, protected by Article 9 of the Convention”.

³² A. Bieńczyk-Missala, *Międzynarodowa ochrona praw człowieka. Wybór dokumentów*, Warszawa 2008, s. 253.

³³ Por. orzeczenie Church of Scientology Moscow v. Rosja, 5.04.2007 r., skarga 18147/02, § 72: „(...) Article 9 must be interpreted in the light of Article 11 of the Convention, which safeguards associative life against unjustified State interference (...)”. Przykładem tego, jak Trybunał rozumie niedozwoloną ingerencją państwa, jest orzeczenie w sprawie Religionsgemeinschaft de Zeugen Jehovas i inni v. Austria (31.10.2008 r., skarga 40825/98). W prawie austriackim istniał wymóg, żeby wspólnota religijna istniała co najmniej 10 lat, zanim mogłaby dostać specjalny status dający między innymi spore przywileje podatkowe. Zdaniem Trybunału jest to delikatne zagadnienie, które wymaga starannego wyważenia, czy państwo pozostaje bezstronne w sferze wolności religijnej, i właśnie ze względu na ową delikatność zagadnienia podlegać ono będzie szczególnej kontroli przez ETPCz (§ 97: „The Court finds that the imposition of a waiting period before a religious association that has been granted legal personality can obtain a more consolidated status as a public-law body raises delicate questions, as the State has a duty to remain neutral and impartial in exercising its regulatory power in the sphere of religious freedom and in its relations with different religions, denominations and beliefs (see Metropolitan Church of Bessarabia and Others, cited above, § 116). Such a waiting period therefore calls for particular scrutiny on the part of the Court”).

³⁴ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 88.

³⁵ Por. preambuła konstytucji Republiki Irlandii: „In the Name of the Most Holy Trinity, from Whom is all authority and to Whom, as our final end, all actions both of men and States must be referred (...)” – *Bunreacht na héireann*, Dublin 1990, s. 73, czy preambuła konstytucji Grecji: „Εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας καὶ Ομοουσίου καὶ

nak w każdym z tych państw (jak i pozostałych) struktury kościelne pozostają oddzielone od państwowych³⁶. Istotne zatem jest, jak daleko państwo może wpływać na tę niezależną przecież od niego hierarchię. Problem ten ujawnił się w sprawie *Serif v. Grecja*, która dotyczyła ingerencji państwa w wybór przywódcy religijnego i możliwości sięgnięcia w związku z tym po środki karne³⁷. Chodziło o ukaranie na podstawie art. 175 kodeksu karnego Grecji osoby, która bez zgody władz publicznych mianowała się muftim³⁸. Trybunał stanął na stanowisku, że nie mieści się w zasadach demokratycznego społeczeństwa karanie za pełnienie funkcji przywódcy religijnego, jeżeli została ona dobrowolnie zaakceptowana przez grupę³⁹. Naruszeniem art. 9 Konwencji w związku z tym będą działania zmierzające do zmuszenia wspólnoty do uznania jednolitego, narzuconego przez państwo przywództwa⁴⁰. Z tego wynika również prawo stowarzyszeń religijnych do swobodnego ustalania swojej struktury wewnętrznej i warunków członkostwa⁴¹. Pozbawienie ochrony organizacji religijnych spr-

Αδιαίρετου Τριάδας” („W imię Trójcy Świętej, jedynej i niepodzielnej” – *Konstytucja Grecji*, Warszawa 2005, s. 35).

³⁶ Por. J. Kamiński, *System konstytucyjny Grecji*, Warszawa 2004, s. 19–20; W. Konarski, *System konstytucyjny Irlandii*, Warszawa 2005, s. 25–26.

³⁷ *Serif v. Grecja*, 14.12.1999 r., skarga 38178/97.

³⁸ Art. 175 kodeksu karnego Grecji uznawał tego typu uzurpację za przestępstwo, w związku z tym że z funkcją muftiego wiążą się pewne kompetencje administracyjne i quasi-sądowe.

³⁹ Orzeczenie *Serif v. Grecja*, § 52: „(...) the Court does not consider that, in democratic societies, the State needs to take measures to ensure that religious communities remain or are brought under a unified leadership (...)”. Także w związku z oficjalnym uznawaniem przez państwo związków wyznaniowych por. orzeczenie ETPCz *Metropolitan Church of Besarabia i inni v. Mołdowa*, 13.12.2001 r., skarga 45701/99; więcej na ten temat por.: M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Orzecznictwo 2001 (część II)*, Warszawa 2006, s. 134 i n.

⁴⁰ Orzeczenie *Hasan i Chaush v. Bułgaria*, 26.10.2000 r., skarga 30985/96, § 78: „(...) State action favouring one leader of a divided religious community or undertaken with the purpose of forcing the community to come together under a single leadership against its own wishes would likewise constitute an interference with freedom of religion (...)”. Zostało to później powtórzone w orzeczeniu *Supreme Holy Council of Muslim Community v. Bułgaria* z 16.03.2005 r., skarga 39023/97, § 76.

⁴¹ Orzeczenie *Svyato-Mykhaylivska parafiya v. Ukraina*, 14.06.2007 r., skarga 77703/01.

wiłoby, że ucierpiałyby na tym wszystkie inne elementy chronione przez art. 9 Konwencji⁴². Oczywiście, jeżeli w jakiejś grupie religijnej dochodzi do podziału, to różnego rodzaju napięcia są nieuniknione, jednak rolą państwa nie jest tu eliminowanie tych podziałów metodami prawnymi, ale raczej łagodzenie owych napięć będących ich efektem⁴³, czyli doprowadzenie do stanu, gdzie grupy te nawzajem tolerowałyby się ze wzajemnym poszanowaniem swoich praw⁴⁴. W takim przypadku neutralna mediacja ze strony państwa jest dopuszczalna, ale ze względu na delikatność materii najdalej posunięta ostrożność powinna być w takim wypadku zachowana⁴⁵. Takie przywołane przez Trybunał pożądane działanie struktur państwowych nie może być uznane za cios w religię, z którą z przyczyn historycznych, kulturowych utożsamia się większość społeczeństwa⁴⁶.

Jedną z form uzewnętrzniania wiary, która podlega ochronie na podstawie art. 9 Konwencji, jest „nauczanie” (*teaching, l’enseignement*). Rzecz jasna, nie mamy tu na myśli nauczania w rozumieniu szkolnym, chodzi tutaj o przekazywanie doktryny religii czy też przekonań nie-religijnych⁴⁷. Wyróżnić tutaj możemy dwa podstawowe typy takiego

⁴² M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej...*, s. 402.

⁴³ M. A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Orzecznictwo 1999 (część II)*, Warszawa 2001, s. 79.

⁴⁴ Orzeczenie *Serif v. Grecja*, § 53: „(...) it is possible that tension is created in situations where a religious or any other community becomes divided, it considers that this is one of the unavoidable consequences of pluralism. The role of the authorities in such circumstances is not to remove the cause of tension by eliminating pluralism, but to ensure that the competing groups tolerate each other (...)”.

⁴⁵ *Supreme Holy Council of Muslim Community v. Bułgaria*, § 80: „(...)The Court agrees that States have such a duty and that discharging it may require engaging in mediation. Neutral mediation between groups of believers would not in principle amount to State interference with the believers’ rights under Article 9 of the Convention, although the State authorities must be cautious in this particularly delicate area (...)”.

⁴⁶ Orzeczenie *Case of 97 members of the Gldani Congregation of Jehova’s Witnesses and 4 others v. Gruzja*, 3.05.2007 r., skarga71156/01, § 132: „(...) can hardly be conceived as being likely to diminish the role of a faith or a Church with which the population of a specific country has historically and culturally been associated (...)”.

⁴⁷ Art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 18) wymienia „nauczanie” jako formę manifestowania wiary czy innych przekonań na ostatnim (czwartym) miejscu, podczas gdy Powszechna Deklaracja Praw Człowieka

nauczania. Po pierwsze *ad intra*, czyli kierowane do osób będącymi już członkami kościoła (związku wyznaniowego), i *ad extra*, tj. takie, które obliczone jest na pozyskiwanie nowych członków (wiernych) przez działalność polegającą na przekonywaniu do swoich poglądów. To właśnie tej drugiej kategorii poświęćmy chwilę uwagi⁴⁸. W przywoływanej już sprawie Kokkinakis v. Grecja ETPCz prawo do przekonywania do swoich poglądów wyprowadził z samego prawa do wolności religii, które bez niego byłoby jedynie martwą literą⁴⁹. W ramach tak rozumianej wolności mieści się również krytykowanie i negowanie innych poglądów religijnych, z jednoczesnym zastrzeżeniem, że tego typu negacja nie może prowadzić do uniemożliwiania swobodnej manifestacji swoich przekonań – i tu właśnie państwo ma do odegrania swoją rolę. Polega ona zdaniem Trybunału na dopilnowaniu, żeby ścieranie się wyznań i doktryn odbywało się przy zachowaniu zasady wolności religijnej⁵⁰. Tego typu rola wymagać może od państwa podjęcia działań represjonujących pewne formy przekazywania idei, jeżeli stanowią one błąd pogwałcenie zasady swobody myśli i wyznania⁵¹. Trybunał jako przykład takich niedozwolonych form wymienił tu nauczanie wbrew woli osoby, kuszenie korzyściami majątkowymi czy osobistymi⁵². Ponadto w strukturach o charakterze hierarchicznym

(art. 18) wymienia je jako pierwsze; por. M. Balcerzak, *Międzynarodowa ochrona praw człowieka. Wybór źródeł*, Toruń 2008, s. I-A/2 5, I-B/1 3.

⁴⁸ A. Warchałowski, *op. cit.*, s. 115.

⁴⁹ Orzeczenie Kokkinakis v. Grecja, § 31: „(...) includes in principle the right to try to convince one’s neighbour, for example through „teaching”, failing which, moreover, »freedom to change [one’s] religion or belief«, enshrined in Article 9 (art. 9), would be likely to remain a dead letter”.

⁵⁰ Decyzja Dubowska i Skup v. Polska, 18.04.1997 r., skargi 34055/96, 33490/96: „(...) the manner in which religious beliefs and doctrines are opposed or denied is a matter which may engage the responsibility of the State to ensure the peaceful enjoyment of the right guaranteed under Article 9 (Art. 9) of the Convention to the holders of those beliefs and doctrines (...)” (DR 89-A/96) .

⁵¹ Orzeczenie Refah Partisi v. Turcja, 31.07.2001 r., skargi 41430/98, 41432/98, 41433/98, 41434/98, § 51: „Such an interference will constitute a breach of Article 11 unless it was “prescribed by law”, pursued one or more of the legitimate aims set out in paragraph 2 of that provision and was “necessary in a democratic society” for the achievement of those aims”.

⁵² L. Leszczyński, B. Liżewski, *op. cit.*, s. 85.

(np. wojsku) nauczania nie można będzie zakwalifikować jako zwykłą i mieszczącą się w zasadzie wolności wyznania wymianę idei właśnie z powodu istnienia relacji przełożony–podwładny, a co za tym idzie – presji związanej z nadużyciem władzy⁵³. Także kiedy przedmiot czci religijnej zostałyby w sposób celowy i ze złymi intencjami przedstawiony w sposób nieprawdziwy i prowokacyjny⁵⁴. Podjęcie przez państwo tego typu działań podyktowane jest koniecznością zapewnienia ducha tolerancji, który jest istotnym elementem społeczeństwa demokratycznego⁵⁵. Jednak należy tutaj dodać istotne zastrzeżenie: środki, jakich państwo może użyć, muszą być proporcjonalne do celu, jaki ma zostać osiągnięty⁵⁶. W logiczny sposób wynika z tego również zakaz indoktrynacji religijnej dokonywanej przez państwo⁵⁷.

Kolejną ważną i zarazem delikatną sprawą związaną z manifestowaniem swoich przekonań religijnych jest to, jak daleko pań-

⁵³ Orzeczenie *Larissis, Mandalaidis i Sarandis v. Grecja*, 24.02.1998 r., skargi 40/1996/759/958–960, § 51: „(...) the Court notes that the hierarchical structures which are a feature of life in the armed forces may colour every aspect of the relations between military personnel, making it difficult for a subordinate to rebuff the approaches of an individual of superior rank or to withdraw from a conversation initiated by him. Thus, what would in the civilian world be seen as an innocuous exchange of ideas which the recipient is free to accept or reject, may, within the confines of military life, be viewed as a form of harassment or the application of undue pressure in abuse of Power (...)”, RJD 1998-I.

⁵⁴ Orzeczenie *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, 20.09.1994 r., skarga 13470/87, § 47: „(...)The respect for the religious feelings of believers as guaranteed in Article 9 (art. 9) can legitimately be thought to have been violated by provocative portrayals of objects of religious veneration; and such portrayals can be regarded as malicious violation of the spirit of tolerance (...)”.

⁵⁵ Orzeczenie *Kokkinakis v. Grecja*, § 48: „(...) the form of activities offering material or social advantages with a view to gaining new members for a Church or exerting improper pressure on people in distress or in need; it may even entail the use of violence or brainwashing; more generally, it is not compatible with respect for the freedom of thought, conscience and religion of others (...)”.

⁵⁶ *X i Y v. Holandia*, 26.03.1985 r., skarga 8978/80, zob. także: *Airey v. Irlandia*, 9.10.1979 r., skarga 6289/73.

⁵⁷ Orzeczenie *Buscarini i inni v. San Marino*, § 39: „(...) it would be contradictory to make the exercise of a mandate intended to represent different views of society within Parliament subject to a prior declaration of commitment to a particular set of beliefs”.

stwo może posuwać się we wprowadzaniu ograniczeń podyktowanych potrzebą utrzymania porządku, bezpieczeństwa publicznego czy wreszcie poszanowania praw innych⁵⁸. Problem ten był głośny w środkach masowego przekazu głównie za sprawą stosowanych w niektórych krajach zakazów noszenia tradycyjnych chust muzułmańskich na terenie uczelni publicznych⁵⁹. Najsłynniejsza sprawa była związana ze skargą, którą złożyła studiująca na uniwersytecie w Istambule Leyla Şahin, a która dotyczyła zakazu noszenia na tym uniwersytecie chust muzułmańskich⁶⁰. Trybunał podszedł do sprawy z ogromną ostrożnością. Podkreślił, że w tego typu sprawach, gdzie w grę wchodzi stosunek państwo–religia, szczególną rolę odgrywać musi organ krajowy, który podejmuje w tych sprawach decyzję⁶¹. Powodem pozostawienia państwu tak dużej swobody było przekonanie, że postawa władz i odbiór społeczny tego typu regulacji różni się istotnie w zależności od kraju. W tym konkretnym przypadku strasburski Trybunał stanął na stanowisku, że władze tureckie mogą wprowadzić tego typu ograniczenia w celu zapewnienia porządku publicznego i pokojowego współistnienia na terenie uczelni studentów różnych wyznań⁶². Poza tym zwrócić należy również uwagę,

⁵⁸ Na temat zasady wolności wyznania w kontekście jej konfliktu z krajowym prawem karnym por.: P. Hofmański, *Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego*, Białystok 1993, s. 342 i n.

⁵⁹ W związku z tym zagadnieniem wspomnieć należy też o orzeczeniach ETPCz zajmujących się innymi jego aspektami: Decyzja X v. Wielka Brytania, 12.03.1981 r., skarga 8160/78, DR 22/27 (kwestia przestrzegania godzin pracy, które pokrywają się z czasem modlitwy); Decyzja X v. Wielka Brytania, 12.07.1978 r., skarga 7992/77, DR14/234 (obowiązek stosowania kasku motocyklisty jako sprzeczny z obowiązkami religijnymi); Decyzja Karaduman v. Turcja, 3.05.1993 r., skarga 16278/90, DR 74/101 (regulacje sposobu ubierania się na terenie laickiego uniwersytetu).

⁶⁰ M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2005*, Kraków 2006, s. 154.

⁶¹ Orzeczenie Leyla Şahin v. Turcja, 10.11.2005 r., skarga 44774/98, § 109: „(...)the role of the national decision-making body must be given special importance (...)”. ETPCz, podejmując to zagadnienie, powołał się również na następujące orzeczenia: Jewish Liturgical Association Cha’are Shalom ve Tsedek v. Francja, 27.06.2000 r., skarga 27417/95; Wingrove v. Wielka Brytania, 25.11.1996 r., skarga 17419/90.

⁶² Trybunał powołał się tutaj na znajdującą się w konstytucji tureckiej zasadę laickości państwa, która była podstawą wprowadzenia owego zakazu noszenia chust

że w fakt noszenia wspomnianej chusty nabrał politycznego znaczenia⁶³. Jednak, co Trybunał wyraźnie zaznaczył, wszelkie tego typu regulacje nie mogą uderzać w zasadę pluralizmu i zupełnie wykluczać jakąkolwiek swobodę manifestowania swojego wyznania czy przekonań⁶⁴. Na gruncie przytoczonego orzecznictwa zakaz noszenia symboli religijnych nie stanowić będzie naruszenia art. 9 Konwencji (również w połączeniu z art. 14) tak długo, jak regulacje takie mieć będą charakter neutralny i nie wprowadzać rozróżnienia między wyznawcami różnych religii⁶⁵. Oczywiście, tego typu ograniczenia w ekspozycji symboli religijnych nie są jedynymi środkami stosowanymi przez państwo, mogącymi pozostawać w konflikcie z zasadą wolności wyznania chronioną przez Konwencję.

Następnym zagadnieniem, na które warto zwrócić uwagę, jest sprawa utraty pracy (w jednostkach państwowych) z powodu niemożności pogodzenia wymogów stawianych pracownikowi z jego aktywnością o charakterze religijnym. Zaczniemy od przyjrzenia się sprawom *Konttinen v. Finlandia* i *Kalaç v. Turcja*, które dobrze pokazują podejście Europejskiego Trybunału do tego zagadnienia⁶⁶. W pierwszej

i uznał go za usprawiedliwiony właśnie w kontekście utrzymania tej zasady (*Leyla Şahin v. Turcja*, § 116). Więcej na temat zasady laickości państwa tureckiego por.: A. Szymański, *System konstytucyjny Turcji*, Warszawa 2006, s. 20.

⁶³ Przykład, jakie skrajne emocje może budzić ta kwestia, zob.: S. Arsu, *Islamic Head Scarves at Issue in Killing of Judge in Turkey*, *The New York Times*, 18.05.2006.

⁶⁴ M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej...*, s. 407, por. Decyzja w sprawie *Dahlab v. Szwajcaria*, 15.02.2001 r., skarga 42393/98, gdzie fakt noszenia kwefu nazwany został „potężnym symbolem religijnym” (*powerful religious symbol, un symbole religieux fort*).

⁶⁵ Zagadnienia związane z zakresem tego typu regulacji pojawia się również w innych sprawach, z najważniejszych należy wymienić: Decyzję *Emine Arac v. Turcja*, 19.09.2006 r., skarga 9907/02 (odrzućcie podania z powodu zamieszczonego na nim zdjęcia, na którym skarżąca widnieje w kwefie); Decyzję *Sefika Kose i 93 innych v. Turcja*, 24.01.2006 r., skarga 26625/02 (zakaz noszenia chusty w szkole ponadpodstawowej o profilu teologicznym); Decyzję *Kurtumulus v. Turcja*, 24.01.2006 r., skarga 65500/01 (utrata pracy z powodu złamania zakazu noszenia chusty).

⁶⁶ Decyzja *Konttinen v. Finlandia*, 3.12.1996 r., skarga 24949/94, DR 87-A/68, Orzeczenie *Kalaç v. Turcja*, 1.07.1997 r., skarga 20704/92, RJD 1997-IV.

z nich, gdzie pracownik został zwolniony z pracy w kolejach państwowych, gdyż nie mógł pogodzić czasu pracy z obowiązkami religijnymi. Dodajmy, że sytuacja zdarzała się jedynie kilka razy w roku i że prosił on wówczas o zastępstwo⁶⁷. Trybunał stanął na stanowisku, że powód zwolnienia nie miał podłoża religijnego, ale wynikał z odmowy podporządkowania się wyznaczonym godzinom pracy⁶⁸. Istotne z punktu widzenia Konwencji było to, że nie miał tu miejsca żaden nacisk na zmianę religii, a skarżący mógł zrezygnować z pracy, której wykonywanie przeszkadzałoby mu w wykonywaniu czynności religijnych⁶⁹. Inną stroną tego samego zagadnienia pokazuje druga z przywoływanych spraw. Faruk Kalaç, będący sędzią w tureckim sądzie wojskowym, został przymusowo przeniesiony w stan spoczynku w związku z głosem przez niego fundamentalistycznych poglądów i przynależnością do sekty religijnej zmierzającej do wprowadzenia w państwie szarijatu⁷⁰. Sam natomiast twierdził jedynie, że ograniczał się do modlitw pięć razy dziennie i przestrzegania postu w okresie ramadanu bez jakiegokolwiek działania uderzającego w laickość państwa (która jest w Turcji jedną z naczelnych zasad konstytucyjnych)⁷¹. ETPCz przyznał w swoim orzeczeniu państwu prawo do wprowadzania regulacji, które mieć będą na celu ochronę jego świeckości, która zgodna jest przeciwieństwem z zasadą rządów prawa⁷². Ponadto przyczyną usunięcia kapitana Kalaça z czynnej służby było

⁶⁷ W latach 1992-1993 sześć razy w piątki opuścił pracę przed końcem swojej zmiany.

⁶⁸ Ponadto w raporcie, EKPCz zauważyła, że podpisał on umowę o pracę bez żadnych zastrzeżeń dotyczących piątkowego czasu pracy: „(...) employment contract which the applicant had signed without reservations in 1986 (...)”, DR 87-A/68.

⁶⁹ M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji...*, s. 408.

⁷⁰ Chodziło o jego przynależność do organizacji zwanej Sektą Sulejmana, o której istnieniu sam Kalaç wszakże nie wiedział.

⁷¹ M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Orzecznictwo. Tom 2. Prawo do życia i inne prawa*, Kraków 2002, s. 937-939.

⁷² Tego typu argumentacja pojawia się również w orzeczeniu Refah Partisi v. Turcja, w którym znajduje się odniesienie do sprawy Kalaç v. Turcja, por. § 93: „(...) principle of secularism is certainly one of the fundamental principles of the State which are in harmony with the rule of law and respect for human rights and democracy”.

naruszenie dyscypliny wojskowej i zasady laickości państwa związane z jego aktywnością religijną, dlatego konkludując, Trybunał uznał, że nie miało miejsce naruszenie art. 9 Konwencji⁷³.

Uwagi końcowe

Analizując przytoczone powyżej orzecznictwo, które dalekie jest od wyczerpania wszystkich zagadnień związanych z szeroko pojętą wolnością wyznania, można jednak pokusić się o pewne wnioski dotyczące najważniejszych problemów, jakie się w nim rysują.

Na początku należy zaznaczyć, że istota boska – przedmiot kultu religijnego, niezależnie od tego, o jakiej religii mówimy, jest niepoznawalna. Pomijając aspekty dogmatyczne czy filozoficzne, z punktu widzenia ochrony wolności sumienia, myśli i wyznania na gruncie EKPCz uznać trzeba, że pytanie: czy Bóg istnieje, w ogóle nie powinno być rozważane. Kluczowy jest tutaj bowiem sam fakt posiadania takich czy innych przekonań religijnych (światopoglądu), gdyż to on i aspekty z nim związane podlegają ochronie na mocy Konwencji. Wolność, którą można by nazwać wewnętrzną, z samej swojej istoty nie może podlegać żadnym ograniczeniom, jednak uzewnętrznianie swoich przekonań już tak⁷⁴. Dochodzimy więc do podstawowego problemu, jaki jest zakres kompetencji państwa w ograniczaniu wolności wyznania (a ściśle biorąc: w uzewnętrzniania go) i w jakim celu te ograniczenia mogą być wprowadzane. Ograniczenia takie według Konwencji muszą być „przewidziane przez prawo”. Zwrot ten oprócz samych aktów prawa (ustaw) obejmuje również zasady rządów prawa, pewności prawa, które to zasady wspólne są dla państw Rady Europy⁷⁵. Taka interpretacja pojawiła się w raporcie Komisji w sprawie *Silver v. Wielka Brytania*, gdzie została ona

⁷³ § 28–31 orzeczenia, RJD 1997-IV.

⁷⁴ L. Koba, W. Waclawczyk (red.), *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, Warszawa 2009, s. 236.

⁷⁵ Także z uwzględnieniem w miarę potrzeby wszystkich istotnych okoliczności, por. orzeczenie *Kruslin v. Francja*, 24.04.1990 r., skarga 11801/85.

wyprowadzona z użytego we francuskim tekście Konwencji wyrażenia *prévues par la loi*, którego najbliższe tłumaczenie brzmi właśnie „rządy prawa”⁷⁶. Dotyczyć to również będzie systemu *common law*, który występuje w niektórych państwach członkowskich Rady Europy⁷⁷. Tak rozumiane prawo musi spełniać trzy przesłanki, żeby można było mówić o jego zgodności z art. 9 Konwencji, a mianowicie warunki: dostępności, precyzyjności i koniecznego uzasadnienia ingerencji państwa⁷⁸. Do zgodnych z Konwencją przyczyn, którymi państwo uzasadnia wprowadzenie regulacji ograniczających swobodę wyznania, należą ochrona bezpieczeństwa, zdrowia, moralności publicznej i praw innych osób. Jednak nawet gdy istnieje konieczność państwowej ochrony któregoś z wymienionych interesów zbiorowych, dana regulacja musi przejść dodatkowy test, żeby można było stwierdzić jej zgodność z art. 9 Konwencji. Chodzi o proporcjonalność zastosowanych środków do celu, jaki ma zostać osiągnięty⁷⁹. Ze względu na specyfikę zagadnienia Trybunał posiada szeroki margines swobody w ocenie, czy owa zasada proporcjonalności została zachowana. Ocena taka uwzględnić musi specyfikę kraju oraz stanowić wyważenie racji między interesem jednostki a społeczeństwa, w którego imieniu działa przeciw państwo⁸⁰.

⁷⁶ Raport *Silver v. Wielka Brytania*, 11.10.1980 r., skarga 5947/72, § 278: „»*prévues par la loi*« in French, it is a reference to the rule of law, the principle of legal certainty, which is an essential thread in the Convention scheme . It is not a mere reference to the domestic law of the respondent State . Thus any interference with a person’s right under Art . 8 must be predetermined by clear substantive law in order to render any interference reasonably foreseeable, adequate safeguards being set up against a misuse of power by a public authority”. W tym przypadku za „prawo” uznano wewnętrzne regulacje więzienne. Por. również na przykład orzeczenie *Berthold v. Republika Federalna Niemiec*, 12.10.1978 r., skarga 7308/75, gdzie przedmiotem badania był kodeks etyczny Stowarzyszenie Weterynarzy.

⁷⁷ Orzeczenie *Sunday Times v. Wielka Brytania*, 26.04.1979 r., skarga 6538/74.

⁷⁸ M. Warchałowski, *op. cit.*, s. 155.

⁷⁹ Zasada ta jest powszechna w porządkach konstytucyjnych krajów Rady Europy; na temat Polski zob.: L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2006, s. 102. Na temat innych krajów europejskich zob.: L. Prakke, C. Kortmann, *Constitutional Law of 15 EU Member States*, Deventer 2004.

⁸⁰ M. Warchałowski, *op. cit.*, 164.

The prohibition of discrimination from the point of view of confession in the landmark cases of the European Court of Human Rights. (Summary)

The paper is dedicated to analysis of case-law of the European Court of Human Rights (“the Court”) regarding freedom of thought, conscience and religion enshrined in the European Convention of Human Rights.

While religious freedom is primarily a matter of individual conscience, it also implies, *inter alia*, freedom to manifest one’s religion, alone and in private, or in community with others, in public and within the circle of those whose faith one shares. The question to be asked here is to what extent the state can impose measures aimed to restrict that freedom and what could be the justification for the state interference .

The states, members of the Council of Europe, represent different religious traditions: Catholic, Orthodox, Muslim etc. Each of religious systems represents different issues related to protection of the values it represent. The article provides an overview of the landmark cases of the Court.